

УДК 94(477)«17»

І.С. Стороженко

ВОЄННА ДОКТРИНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-1652 рр. : РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО ЗМІСТУ

У статті розглядається реалізація другої частини воєнної доктрини Б. Хмельницького – військово-технічного змісту, який складається з військового будівництва та способів вибору ведення війни.

Ключові слова: бойове забезпечення, маневрування, військове будівництво, способи ведення війни.

а) Військове будівництво: озброєння, оснащення та спорядження армії.

Прагнучи підвищити рівень використання української (козацької) піхоти, Б. Хмельницький переглянув стан вогнепального озброєння українського козацького війська. У перспективі він переозброює його найсучаснішими зразками мушкетів (з кремінним ударним замком та нарізним стволом). За рахунок цього та введення ладівниць (пристрій із завчасно приготовленими набоями для мушкета), а також високої бойової виучки він скоротив багатшеренговий (батовий) стрій мушкетерів-піхотинців до трьох шеренг. Це розширило фронт вогневої атаки, підвищило щільність, влучність та безперервність мушкетного вогню, а також маневрування піхоти на полі бою. Цей захід повністю відповідав вимогам нової лінійної тактики, яка отримала розвиток у західноєвропейському воєнному мистецтві під кінець Тридцятилітньої війни.

Враховуючи козацький та західноєвропейський досвід, визначив для кожного козака запас боезаряду на час бою в межах 30-35 набойів, а на час походу - з розрахунку на 10 бойових атак (300 куль та 2 кг пороху) [9, с. 217].

Для боротьби української (козацької) піхоти проти польської кінноти Б. Хмельницький створює підрозділи, озброєні бердишами і келепами. За допомогою бердишів уражувався кінь, а панцир кіннотника розбивався келепами [5, с. 120].

Традицію Війська Запорізького - мати на час походу один віз на 10 козаків - він закріпив в універсалах. Зобов'язав кожного козака мати на час походу двох коней [9, с. 225], що дозволило перетворити українську піхоту на драгунію (кінну піхоту) і цим підвищити її маневровість у районі бойових дій.

У ході бойових дій було запроваджене оригінальне застосування традиційного козацького бойового порядку - табору з возів. Так, 27 липня 1648 р. М. Кривоніс здійснив форсування р. Случ південніше Старокостянтинова за допомогою рухомого табору з возів і примусив відступити Я. Вишневецького. А 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький вийшов на поле бою під Берестечком 10-рядним табором з возів, забезпечивши одночасне вирішення на обмеженій території питання базового табору і бойових порядків війська на полі бою.

Відповідно до наступального характеру бойових дій Б. Хмельницький провів реорганізацію козацької польової артилерії. При цьому вона була розділена на полкову (легку польову) і артилерію резерву верховного командування (важку польову). Враховуючи досвід західноєвропейських армій-учасниць Тридцятилітньої війни, він встановив питому вагу забезпечення української армії артилерією в межах чотирьох гармат на одну тисячу чоловік (6-7 легких гармат у кожному полку і біля 30 важких гармат артилерії гетьмана).

б) Вибір способів ведення війни. Концепція виснажування (вимотування) ворога (див. рис.3 у попередньому випуску статті).

Аналіз воєнних дій за період 1648-1652 рр. дозволив виявити системність в українському воєнному мистецтві з наступними закономірностями:

1) Застосування маневрування військ на оперативно-стратегічному рівні.

Порівняно з козацькими повстаннями, які передували Визвольній війні, змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо під час козацьких повстань здійснювалося маневрування у районі воєнних дій усім військом з метою ухилення від битви, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося за такими формами і метою:

- частиною війська (авангардом, загоном особливого призначення) у складі 4-5 козацьких полків (15-20 тис.чоловік) здійснювалося у передбачуваному районі воєнних дій маневрове блокування основних комунікацій ворога (переправ, шляхів сполучення, ключових фортець) з метою його ослаблення, а також створення сприятливих умов для виходу і розгортання головних сил української армії (напередодні битв під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком);

- головними силами української армії у районі воєнних дій (із заблокованими основними комунікаціями) здійснювалося маневрування з метою вибору вигідного району для битви і її проведення з мінімальними втратами (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою).

Це свідчить, що Б. Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має спільні риси зі шведською (Густав Адольф) та французькою (Анрі Тюренн) школами воєнного мистецтва. Не виключено, що Б. Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосовували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їх положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та відповідно до умов збройної боротьби;

2) Застосування маневрування військ на оперативно-тактичному рівні.

Під час козацьких повстань 1591-1638 рр. маневрування цього рівня здійснювалося з метою ухилення від битви шляхом переходу повстанського війська до оборони укріпленого табору. У Визвольній війні це маневрування мало наступні форми і мету:

- використовувалося просування своїх і ворожих військ для обходу, обхвату і розгрому останніх по частинах (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом);

- практикувався такий вибір поля битви, рельєф місцевості якого не дозволяв ворогу повністю реалізувати свої бойові можливості. При цьому тактичне маневрування підрозділів української армії поєднувалося з рельєфними перепонами (створювалися засідки) у районі битви (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом);

- з частини українського війська (татарської кінноти) створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15-20 км, мав на меті зустріти (наздогнати) ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил у район битви та введення їх у бій (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком, Батогом);

- з метою попереднього виснаження ворога (до його зустрічі з регулярним українським козацьким військом) у прикордонній смузі (по лінії річок Случ - Мурафа) та на шляхах просування ворожого війська до району битви зі складу селянсько-повстанських формувань створювалися загороджувальні загони (рубевжі), які першими приймали на себе удари ворожої армії (битви під Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою).

Викладене свідчить, що розгром ворога в ході битви поєднувався з його виснаженням, а це дає нам підстави зробити висновок, що в ході оперативно-тактичного маневрування військ битва є одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога.

Розглядаючи рівні і форми маневрової стратегії Б. Хмельницького, зазначимо, що маневрування головними силами було тісно пов'язане з наявністю у складі української армії союзного кримськотатарського війська. Так, у зв'язку із запізненням татарського війська у серпні 1648 р. до району Гончарихи Б. Хмельницький вирішив ухилитись від битви. Яскравим підтвердженням цього рішення є маневр української армії до району Пилявців і перехід її до укріпленого табору. Тільки після прибуття до Пилявців Буджацької орди українська армія зранку 23 вересня 1648 р. вийшла з табору і зайняла бойовий порядок на полі бою. Раптове введення у бій татарського війська викликало паніку у польській армії, яка завершилась його втечею з поля бою. Після втечі татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький відмовився від продовження битви, не повернувся у район бойових дій і наказав Ф. Джалалію організувати, а І. Богуну забезпечити вихід української армії з оточення. Під Білою Церквою у вересні 1651 р., незважаючи на наявність значних сил української армії (до 100 тис. чоловік), у складі якої було і татарське військо, Б. Хмельницький свідомо, не бажаючи ризикувати, відмовився від проведення битви, зосередивши свою армію в укріпленому таборі;

3) Залучення до боротьби проти ворога широких мас населення.

Участь широких мас населення у боротьбі проти ворога - одна з визначальних національних ознак українського воєнного мистецтва у Визвольній війні. Реалізовувалася вона в таких формах:

- для протидії ворогові, з метою його ослаблення (виснаження) залучалось місцеве населення району воєнних дій, яке застосовувало народні (партизанські) способи боротьби, зокрема: знищення переправ, мостів, пасовиськ, продуктів харчування, фуражу, забруднення водопойів і т.ін. (напередодні битв під Пилявцями, Білою Церквою);

- для надання допомоги українському та союзному татарському війську залучалось місцеве населення району воєнних дій, яке здійснювало постачання військ продуктами харчування, фуражем, порохом, зброєю, кіньми, возами і т.ін. Крім того, місцеві жителі проводили агентурну розвідку, створювали необхідні умови для просування військ, наведення переправ, організації привалів, ночівель і т.ін. (під час бо- йових дій під Старокостянтиновом, під час битви під Зборовом). Підґрунтям для залучення місцевого населення до боротьби проти польського війська були визвольні тенденції та спільність соціальних інтересів з козацтвом у селян вільного землеволодіння, яким загрожувала колонізаторська діяльність князів-магнатів;

- з метою поповнення українських збройних сил людськими та матеріальними резервами через інструмент полково-сотенного державного устрою залучалося все населення козацької України. Оскільки полково-сотенний державний лад був створений з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то його можливості були настільки великими, що зробили польське військо неспроможним заволодіти Україною Б. Хмельницького, бо її збройні сили після кожної поразки негайно відроджувалися. У великому проміжку часу це діяло як чинник виснаження польської армії [6, с. 118].

Аналіз вищевикладених закономірностей воєнного мистецтва у Визвольній війні свідчить, що провідними їх рисами є ослаблення, виснаження ворога, а також досягнення над ним перемоги з мінімальними втратами. На формування цих рис мали вплив такі чинники:

- у середині XVII ст. стратегічні зусилля воюючих сторін у Західній Європі зводилися до того, щоб по можливості ухилитись від битви і виграти війну шляхом майстерного маневрування на комунікаціях супротивника, а також застосування блокади та захоплення його фортець [2, с.140]. Незважаючи на те, що Б. Хмельницьким були розроблені свої, національні способи боротьби проти Речі Посполитої, він не міг

повністю позбавитись від впливу закономірностей у розвитку світового (західноєвропейського) воєнного мистецтва, оскільки воно було тісно пов'язане з дією об'єктивних законів суспільства;

- отримання перемоги над ворогом з мінімальними втратами відповідало українському менталітету козака-землероба, який воював не силою, а мудрістю, розумом, майстерністю. Не фізичну силу спостерігаємо у козака Мамай – народному образі козацтва, а характерництво у боротьбі проти ворогів. Отже, формування наведених закономірностей в українському воєнному мистецтві повністю узгоджувалося з менталітетом народу і його козацького війська;

- Польща була могутньою світовою державою, і щоб вистояти у боротьбі з нею, Б. Хмельницький вимушений був шукати таких шляхів збройної боротьби проти неї, які б максимально ослабили її воєнну перевагу над козацькою Україною. Тільки застосовуючи комплексно всі чинники, на яких ґрунтувалися вищезазначені закономірності українського воєнного мистецтва, можна було розраховувати на успіх у збройній боротьбі проти Речі Посполитої.

Отже, керуючись останнім, маємо підстави вважати, що розглянуті закономірності воєнного мистецтва у Визвольній війні є концепцією виснажування (вимоутування) ворога, яку Б. Хмельницький обрав за провідний напрямок боротьби проти Польщі.

Моральною базою цієї концепції були визвольні тенденції, які були поширені серед населення України, а матеріальною - її полково-сотенний державний устрій.

Врахування у концепції досягнень воєнної науки, українського національного менталітету, соціальних і моральних інтересів населення, а також забезпечення концепції (при її реалізації) людськими і матеріальними резервами всієї України стало джерелом тих успіхів Б. Хмельницького, яких він досяг у боротьбі проти Польщі.

Практична реалізація концепції здійснювалася у такій послідовності: оголошувався збір українського війська у Масловому Ставі (для наддніпрянських полків) та біля Білої Церкви (для полків західного регіону); авангард української армії у складі 4-5 полків (16-20 тис. чоловік) з району Брацлавщини вирушав на Волинь і Поділля, де протягом 2-3 тижнів здійснював до рубежу річок Горинь і Збруч маневрове блокування основних комунікацій; розгорталася широка мережа агентурної розвідки на території району майбутніх бойових дій; залучалося місцеве населення для протидії ворогові та надання допомоги своїм військам; на підготовлений район воєнних дій вирушали головні сили української армії, для яких, застосовуючи оперативно-стратегічне маневрування, вибирався вигідний район проведення битви; при підготовці і проведенні битви вживалися заходи, спрямовані на виснаження ворога і отримання над ним перемоги з мінімальними втратами.

в) Реконструкція битв

Здійснена автором наукова реконструкція битв Визвольної війни, з метою визначення в них воєнного мистецтва, показала, що отримані Б. Хмельницьким перемоги були забезпечені, зокрема, майстерним стратегічним, оперативним та тактичним маневруванням військ. Зокрема:

- під час Жовтоводської битви (29 квітня – 16 травня 1648 р.) зупинку і розгром польського війська по частинах було здійснено у найвигіднішій ситуації - коли між трьома його частинами за рахунок просування виникла найбільша віддаленість;

- під час Корсунської битви (25-26 травня 1648 р.) був здійснений майстерний форсований марш у район битви, завдяки якому вдалося наздогнати польське військо, а також здійснити маневр по обході, обхвату і розгрому ворога;

- маневрування української армії з району Гончарихи до Пилявців, удавана втеча від Росоловецької переправи та м. Старокостянтинова козацьких полків, вибір пересіченої місцевості для поля бою (не придатного для використання польської

кінноти), а також ліквідація оперативно-тактичної переваги ворога у кавалерії за рахунок раптового введення у бій зранку 23 вересня татарської кінноти (Буджацької орди) забезпечили Б. Хмельницькому блискучу перемогу у Пилявецькій битві (21-23 вересня 1648 р.);

- під час Зборівської битви (15-16 серпня 1649 р.) для зупинки і розгрому польського війська була обрана заболочена місцевість, де воно зупинилось на ночівлю, а для атакування був обраний момент його переправи через р.Стрипу;

- після поразки української армії під Берестечком (30 червня 1651 р.) Б. Хмельницький у досить короткий термін здійснив збір війська та його перегрупування у район Білої Церкви. Оточення тут у 20-х числах вересня 1651 р. польського війська, а також застосування до нього маневрового блокування вимусили М. Потоцького відмовитись від бойових дій (25 вересня 1651 р.);

- блискучим зразком отримання перемоги української армії над польською за рахунок маневрування складових частин першої (авангарду, головних сил та ар'єргарду) є Батозька битва (1-2 червня 1652 р.).

г) Використання кримськотатарського війська.

У зв'язку з наявністю у складі української армії союзного кримськотатарського війська Б. Хмельницьким була розроблена ціла система взаємодії з ним при просуванні та на полі бою. Так, забезпечення маршрутів просування татарського війська, зокрема обладнання переправ через річки, вибір місць для привалів і ночівель, забезпечення водою і кормом коней та продуктами харчування особового складу, повністю покладалося на українську армію. Оперативне орієнтування, місце у похідній побудові війська на марші, а також у бойових порядках на полі бою для татарського війська визначав Б. Хмельницький. Безпосередня взаємодія українських і татарських командирів та підрозділів при просуванні війська та в ході бойових дій здійснювалася шляхом обміну представниками на всіх рівнях штабів і підрозділів. Широко застосовувалися вогнева підтримка татарської кінноти з боку української (козацької) піхоти і кавалерійська підтримка української піхоти з боку татарського війська на полі бою. Для підрозділів, що діяли окремо, практикувалося їх вогневе (піхотне) або кавалерійське підсилення.

Б. Хмельницький майстерно поєднував татарську тактику з українською (козацькою), а також вміло використовував високі мобільні можливості татарської кінноти. Так, очікуючи проведення зустрічної битви, він застосовує оригінальну побудову свого війська на марші. Враховуючи високу рухомість татарської кінноти, її навальність і блискавичність атак на бойові порядки ворога, створює з її складу передовий загін (авангард), або загін особливого призначення [3, с. 88; 11, с.350], підсилений козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю. Такий загін, рухаючись слідом за розвідувальним загonom попереду головних сил на відстані півпереходу (15-20 км), мав завдання зустріти ворога, атакувати його, примусити зупинитись, паралізувати його дії дрібними сутичками до підходу головних сил і прикрити їх розгортання у районі битви. Цілком закономірно, що виконання дорученого завдання вимагало зосередження управління всією тактичною розвідкою, а також частково оперативною, у передовому загоні. Підтвердженням вищевикладеного є повідомлення польських джерел про те, що татари першими розпочали бойові дії на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком та Батогом, а здобуті поляками у першому бою з татарами на Жовтих Водах гарматка та гаківниця підтверджують підсилення кримськотатарського війська українськими (козацькими) підрозділами [8, №31. Арк.31].

д) Бойове забезпечення війська.

Для вирішення завдань війни і бойового забезпечення війська Б. Хмельницьким на високому рівні була організована діяльність усіх видів розвідки.

Спеціальні агенти Б. Хмельницького діяли на значній території України, де не тільки вивчали політичну та воєнну обстановку, а й створювали підпільні осередки для підготовки повстання [4, с. 64-66].

Набула розвитку оперативна (дальня) розвідка на глибину до декількох переходів з метою отримання інформації про склад ворожих військ та місце їх дислокації. Так, у перших числах травня 1648 р. із загону, надісланого Б. Хмельницьким у район Чигирин (де стояв М. Потоцький з військом), втік до поляків козак, який на допиті повідомив, що у складі підрозділу - 50 татар [7, №142.Арк.92-93]. Адже це українська дальня розвідка, глибина якої дорівнювала трьом переходам (120 км), оскільки Б. Хмельницький у цей час перебував на Жовтих Водах. Напередодні Зборівської битви (перша половина серпня 1649 р.) українська оперативна розвідка діяла на глибину до 80 км [10, с. 274,300]. Очевидно, така глибина оперативної розвідки зберігалась і надалі, оскільки це була максимальна відстань, з якої, з урахуванням швидкості вершника-розвідника (12 км за годину) [3, с. 87], інформація про ворога надходила до штабу Б. Хмельницького в день її здобуття (за розрахунками - через 7-10 годин).

У сполученні з оперативною розвідкою була чітко організована тактична розвідка, яка складалась з охоронної та бойової [3, с. 42]. Перша мала на меті отримання інформації про ворога на близькій відстані (6-8 км), щоб забезпечити безпеку військ на марші або в районах зосередження (привалах, ночівлях). Друга здійснювала розвідку місцевості у районі бойових дій та розвідку поля бою.

Виконання тактичної розвідки було покладене на кримсько-татарські підрозділи [1, с. 60]. Крім того, на татарське військо покладались обов'язки по блокуванню району бойових дій з метою інформаційної ізоляції ворога та розповсюдження дезінформації. Ці заходи здійснювалися за допомогою широкої мережі сторожових застав, роз'їздів і постів. Зокрема, через це М. Потоцький, перебуваючи на відстані 120-200 км (Чигирин - Черкаси) від Жовтих Вод, упродовж двох тижнів не міг довідатись про долю польського війська, очолюваного його сином, Стефаном, у районі Жовтоводської битви.

е) Планування воєнних (бойових) дій.

Блискуче оперативно-тактичне вирішення битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом свідчить, що Б. Хмельницький та його штаб здійснювали планування бойових дій та їх практичну реалізацію. Іншими словами, мало місце організоване на високому рівні управління військом, яке включало:

- організацію розвідки та оцінки супротивника (склад, розташування та його наміри);
- вивчення району воєнних дій, в першу чергу його основних комунікацій (шляхів сполучення, річок та переправ через них, населених пунктів, фортець);
- організацію просування військ у район воєнних дій (вибір маршрутів та їх забезпечення службою регулювання рухом, охороною, інженерними заходами, водою, фуражем, продуктами харчування та ін. на привалах та ночівлях), вибір побудови військ на марші (в залежності від можливого характеру бойових дій) та розробку графіків їх руху;
- організацію управління військами на марші та під час бойових дій (кінними зв'язківцями, гаслами: візуальними - прапор, звуковими - постріл та ін.);
- вибір та ретельне вивчення (рекогносцировка) поля битви: визначення вигідних позицій для проведення битви (бою), урахування рельєфу місцевості для ослаблення бойових можливостей ворога;
- розробку плану битви (бою) та її етапів (фаз). Визначення бойових порядків на полі бою та створення тактичного резерву;
- визначення порядку взаємодії між піхотою, кіннотою та артилерією, а також тактики їх бойових дій;

- розробку плану побудови укріпленого табору.

Аналіз кампаній 1648-1652 рр. показав, що начальником штабу української армії, а отже і провідним розробником основних битв, був кропивнянський (іркльївський) полковник Ф. Джалалій. Безперечно, робота штабу здійснювалася при безпосередньому керівництві Б. Хмельницького, а також за участю полковників-виконавців бойових завдань, серед яких були М. Кривоніс, М. Гладкий, І. Богун, М. Кричевський, М. Пушкар, Д. Нечай, І. Ганжа, І. Гиря та ін., але для успішного управління військами потрібен був мозковий центр, який і уособлював Ф. Джалалій разом з підлеглою йому штабною старшиною. При цьому слід зазначити, що Ф. Джалалій займав у гетьманській військово-державній структурі посаду одного з генеральних осавулів [12 с. 89, 93], тому його діяльність, очевидно, не обмежувалася лише розробкою оперативно-тактичних планів, а й торкалася оперативно-стратегічних завдань війни, зокрема воєнної доктрини, концепції виснажування ворога, узгодження військових питань із союзниками та ін. Очевидно, для вирішення останнього Ф. Джалалій очолював посольства у 1648 р. до Туреччини, а в 1650 р. - до Молдавії. За сучасними мірками, це функції генерального (головного) штабу держави. Отже, Ф. Джалалій був начальником генерального (головного) штабу збройних сил Української козацької держави.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наукове мислення, організаційні здібності та сильна воля Б. Хмельницького не тільки народжували особисті оригінальні стратегічні, оперативні й тактичні рішення, а й створювали творчу атмосферу для розробки нових способів збройної боротьби проти ворога у середовищі соратників українського гетьмана, командирів і штабів усіх рівнів, а також рядових козаків. Головною запорукою блискучих успіхів Б. Хмельницького у Визвольній війні є вміння поєднання традиційних козацьких, народних способів збройної боротьби проти ворога з досягненнями сучасної світової, зокрема західноєвропейської, воєнної науки і воєнного мистецтва. Геніальність Б. Хмельницького полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, фактично надав їм українських національних рис, змінив до невпізнаності, сприяв їх подальшому вдосконаленню і розвитку. Так, маневрова стратегія дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження, яку розробив французький полководець Арні Тюренн, була поєднана Б. Хмельницьким з народними способами збройної боротьби проти ворога, розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції виснажування (вимотування) ворога. Застосування нової лінійної тактики в українському війську привело до створення тришеренового строю мушкетерів і гармонічного його поєднання з взовим прикриттям.

Отже, воєнне мистецтво українського народу у Визвольній війні середини XVII ст. завдяки Б. Хмельницькому є національним і одночасно світовим надбанням. Наукова та культурологічна цінність останнього полягає в тому, що воно є сукупністю національних характерів народів, які проявилися через способи збройної боротьби. Одне з почесних місць у цій сукупності, серед спільноти народів Європи, посідає і українська нація, а також її геніальний полководець Богдан Хмельницький.

«Завершення, початок у попередньому випуску».

Список використаної літератури

1. Величко С. Літопис : у 2-х т. / С. Величко : пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук ; відп. ред. О. В. Мишанич. - Київ : Дніпро. 1991. – Т. 1 : Сказання про війну козацьку з поляками... – 371 с. ; Velychko S. Litopys : u 2-kh t. / S. Velychko : per. z kn. movy, vstup. stattia, koment. Valerii Shevchuk ; vidp. red. O.V. Myshanych. – Kyiv : Dnipro. 1991. – Т. 1 : Skazannia pro viinu kozatsku z poliakamy. – 371 s.

2. Военный энциклопедический словарь / под ред. Н. В. Огаркова. – Москва : Воениздат, 1984. – 863 с. ; Voennyy entsiklopedicheskiy slovar / pod red. N. V. Ogarkova. – Moskva : Voenizdat, 1984. – 863 s.

3. Готовский В. Н. Конница / В. Н. Готовский. – Москва, Ленинград, 1925 – Кн. 1. – 270 с. ; Gotovskiy V. N. Konnitsa / V. N. Gotovskiy. – Moskva, Leningrad, 1925 – Kn. 1. – 270 s.

4. Грабовецький В. В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 pp. / В. В. Грабовецький. – Київ, 1972. – 194 с. ; Hrabovetskyi V. V. Zakhidno-ukrainski zemli v period narodno-vyzvolnoi viiny 1648-1654 rr. / V. V. Hrabovetskyi. – Kyiv, 1972. – 194 s.

5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - Киев, 1965. – 828 с. ; Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda 1648-1654 gg. – Kiev, 1965. – 828 s.

6. История военного дела в Польше : Избранные вопросы : Диссертации, очерки : Изд. по случаю XIII Международного конгресса ист. наук в Москве в 1970 г. / под ред. Витольда Беганьского и др. ; подгот. к печати Ядвига Налзея ; пер. с польск. : Я. Збиневиц и др. ; Воен.-ист. ин-т. Варшава. - Варшава : Изд-во М-во нац. обороны Польск. Нар. Республики, 1970. - 594 с. ; Istoriya voennogo dela v Polshe : Izbrannye voprosy : Dissertatsii, ocherki : Izd. po sluchayu XIII Mezhdunarodnogo kongressa ist. nauk v Moskve v 1970 g. / pod red. Vitolda Beganskogo i dr. ; podgot. k pechati Yadviga Nalzeya ; per. s polsk.: Ya. Zbinevich i dr. ; Voen.-ist. in-t. Varshava. - Varshava : Izd-vo M-vo nats. obrony Polsk. Nar. Respubliki, 1970. – 594 s.

7. Бібліотека Чарторійських у Кракові. - Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Відділ рукописів. Спр. №142,143,1657 ; Biblioteka Chartoryiskych u Krakovi. - Kolektsiia mikrofilmiv dzherel z arkhivoskhovyshch Polshchi prof.Iu. Mytsyka. Viddil rukopysiv. Spr. №142,143,1657

8. Воєводський державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких. - Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Спр. №31, 41 ; Voievodskyi derzhavnyi arkhiv u Krakovi. Fond zibrannia Rusetskykh. - Kolektsiia mikrofilmiv dzherel z arkhivoskhovyshch Polshchi prof.Iu. Mytsyka. Spr. №31,41.

9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Київ : Вид-во академії наук Української РСР, 1954. – 536 с. ; Krypiakevych I. P. Bohdan Khmelnytskyi / I. P. Krypiakevych. – Kyiv : Vyd-vo akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1954. – 536 s.

10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история /Ю.М. Лотман. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 464 с. ; Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya /Yu. M. Lotman. – Moskva: Yazyki russkoj kultury, 1999. - 464 s.

11. Разин Е. А. История военного искусства : в 5-ти т. / Е. А. Разин. – Санкт-Петербург : Омега-Полигон, 1994. – Т. 3. – 734 с. ; Razin Ye. A. Istoriya voennogo iskusstva : v 5-ti t. / Ye. A. Razin. – Sankt-Peterburg : Omega-Poligon, 1994. – Т. 3. – 734 s.

12. Сергійчук В. І. Бойові побратими Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук // Жовтень. -1985. - №1 ; Serhiichuk V. I. Boiovi pobratymy Bohdana Khmelnytskoho / V. I. Serhiichuk // Zhovten. -1985. - №1

13. Dzieje polskiej kartografii wojskowej i mysli strategicznej. – Warszawa, 1982.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2016 р.

I. Storozhenko

MILITARY DOCTRINE OF B. KHMELNYTSKY 1648-1652: REALIZATION OF ITS MILITARY-TECHNICAL CONTENT

The article examines the realization of the second part of military doctrine of B. Khmelnytsky - the military-technical content, which consists of military construction and

choice of methods of warfare. Due to rearmament of the Cossack army the latest samples of muskets and the introduction of ladivnytsya (a device with a beforehand prepared for a musket charges), as well as high combat training of the Cossack infantry B. Khmelnytsky considerably increased its efficiency. In particular, reduced a multirank (batovy) battle array musketeers-infantry to three ranks. It expanded firing attack front, increased density, accuracy and continuity of musket fire and maneuvering infantry on a battlefield. Considering its and foreign experience he has defined for each Cossack reserve of military load in a battle within 30-35 charges, and in a march - at the rate of 10 combat attack (300 bullets and 2 kg of powder). He set in a march to have one cart on 10 Cossacks and each Cossack - two horses. New Breath received traditional Cossack military order – tabor (camp) of the carts, which began to be used not only for defense but also attack. Considering experience of armies participating in the Thirty Years War, he set the share of the Ukrainian army to ensure the weight of artillery within four guns per thousand people (6-7 light guns in every regiment and about 30 heavy guns of Hetman artillery).

Referring to the issue discussed in the article on the choice of warfare, I note that, raising the uprising and starting a war against the Rzeczpospolita, B. Khmelnytsky consider that comes into the fight with a powerful empire and to defeat it, he combines military action with the strategy and tactics various forms of its depletion, which received the name «Concept of exhaustion (wearing down) of enemy», as part of his military doctrine and the main direction of his armed struggle against an enemy. At the same time, this concept is an example of the Ukrainian military art in the Liberation war, which rested on three pillars: a) maneuvering of troops on operational-strategic level (before a battle, on enemy territory); b) maneuvering troops on operational-tactical level (battle); c) involvement to fight against the enemy of the great mass of the population. In the context of this concept were worked out methods of use of the Union of Crimean Tatar troops, organization of combat support troops (organization of all types of reconnaissance), as well as planning of military (battle) actions.

Keywords: rearmament, exhaustion of enemy, maneuvering, population.

УДК 930(170+571)"1850/1917":929Выговский(045)

С.В. Тарасов

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕТМАНА ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ИЗОБРАЖЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируется дореволюционная российская историческая литература, посвящённая личности и деятельности гетмана И. Выговского, на период правления которого пришёлся ряд важных событий истории казацкой Украины. Подвергнуты критическому рассмотрению работы известных русских историков С. Соловьёва, Г. Карпова, Н. Павлицева, Д. Иловайского, В. Эйногорна и др.

Ключевые слова: Украина, Руина, Гетманищина, И. Выговский, Ю. Хмельницкий, Гадячский договор, Казацкая старшина, Г. Карпов, М. Погодин, С. Соловьёв, Н. Павлицев, Д. Иловайский, В. Эйнгорн, В. Причета, М. Покровский, С. Платонов.

Немалый интерес среди украинских деятелей эпохи Руины представляет и гетман И. Выговский, человек бывший «правой рукой» Б.Хмельницкого в его дипломатических предприятиях, затем сумевший возглавить Казацкое государство. Именно на период его правления приходится начало эпохи Руины. Потому личность и деятельность этого человека привлекла пристальное влияние русской дореволюционной историографии.